

wart, Stuttgart 1990; E. Hösch, *Geschichte Russlands: Vom Kiever Reich bis zum Zerfall des Sowjetimperiums*, Stuttgart 1996; M. Kemper, *Sufis und Gelehrte in Tatarien und Baschkirien, 1789-1889: Der Islamische Diskurs unter Russischer Herrschaft*, Berlin 1998; *Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl: 1491-1992*, Ankara 1999; Kezban Acar, *Başlangıçtan 1917 Bolşevik Devrimi'ne Kadar Rusya Tarihi*, Ankara 2004; "Russland", *Der Grosse Brockhaus*, Leipzig 1933, XVI, 239-255.

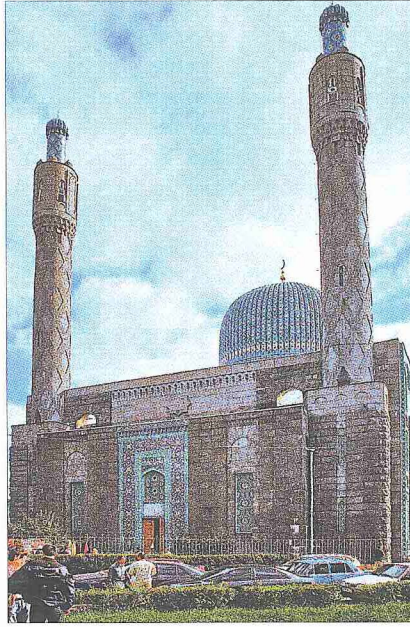
KEMAL BEYDİLLİ

IV. ÜLKEDE İSLÂMİYET

Ruslar'la müslümanlar arasındaki ilk temas İdil Bulgarları'nın İslâmîyet'i kabul ettiği X. yüzyılda başladı. IV. İvan (Korkunç) 1552'de Kazan'ı ele geçirince Rus Devleti tarihinde ilk defa müslüman tebaaya sahip oldu. Daha sonra Astarhan (1556), Sibir (1598), Kâsım (1681), Kırım (1783) hanlıklarının ortadan kaldırılması, 1810'lu yıllarda Kafkasya'nın ve 1847-1881 yılları arasında Türkistan'ın işgali Rusya'daki müslümanların sayısını arttırdı. Bu işgaller neticesinde özellikle Kafkasya ve Kırım'dan Osmanlı topraklarına büyük göçler yaşandı, boş kalan İslâm topraklarına Ruslar ve Ukraynalılar yerleştirildi. 1555'te kitlesel Hristiyanlaştırma hareketi başlatıldı. Bu hareketin gittikçe sertleşmesiyle Tatarlar ertesi yıl ayaklandı. İsyan bastırıldı ve Hristiyan olmayı reddedenler Moskova surlarının dışına çıkarılırken binlercesi kendi isteğiyle Sibirya ve Türkistan'a gitti; geride bıraktıkları topraklar Ruslar'a dağıtıldı.

Bütün baskılara rağmen İdil-Ural bölgesinde Hristiyanlığı kabul eden müslüman sayısının bir türlü istenilen düzeye yükseltilmemesi üzerine 1654'te din değiştiren gayri Ruslar'a (inorodets) 15 ruble ödenmeye başlandı ve Hristiyan olan Tatar beylerine çeşitli imkânlar sağlanırken Hristiyan olmayanlara öldüklerinde kendilerine yalnız Hristiyan akrabalarının mirasçı sayılacağı gibi baskılar uygulandı. Baskılar neticesinde Tatar zenginlerinden bir kısmı Hristiyanlığı kabul ettiyse de bunlar müslümanlar tarafından dışlandı. 1720-1791 yıllarında çıkarılan çeşitli kanunlarla Hristiyanlığı kabul eden gayri Ruslar askerlik hizmetinden ve üç yıl vergiden muaf tutuldu; onların vergileri de müslüman kâlanlardan alındı.

1731-1764 yılları arasında "Yeni Din Değiştirenler Komisyonu" adlı bir kuruluşa bağlı misyoner ve askerler tarafından köyler dolaşarak müslüman mezarlıkları, camiler ve evler tahrip edilmeye, dinî kitaplar toplatılıp yakılmaya başlandı. 1742'de çıkarılan bir kanunla Kazan'daki 536 ca-

1913'te açıldığında Avrupa'nın en büyük camisi olan Saint Petersburg Camii (Attila Küntüz fotoğraf arşivi)

miden 418'i yıkıldı. Hristiyan olmamakta direnen köylerin ahalisi hapse atıldı, işkenceye maruz bırakıldı ve sürgüne gönderildi. Neticede İdil-Ural bölgesinde diğer din mensuplarından toplam 406.792 gayri Rus Çuvaş, Tatar, Mordov, Çeremiş, Umdurt Hristiyan olmak zorunda kaldı; bunlar arasında daha önce müslüman olanların sayısı sadece 3670'tir.

İdil-Ural bölgesinde yaşayan müslümanlar Pugaçev'in isyanı (1773-1775) sırasında onu bir kurtarıcı olarak gördüler ve kitleler halinde yanında yer aldılar. Bu durum onların rejime karşı sürekli bir tehlike oluşturacağını ortaya koyunca II. Katerina, dinî ve dünyevî haklardan mahrum bırakılan bu insanlara bazı hakların verilmesi gerektiğini anladı, 1789'da müslümanların yoğun olduğu Orenburg vilâyetinin Ufa şehrinde bugün de faaliyetine devam eden bir müftülük ve şer'î mahkeme kurulmasına müsaade etti. II. Katerina'nın başlattığı ılımlı politika sonraki çarlar tarafından sürdürüldü ve I. Aleksandr, Orenburg'da devlet parası ile bir cami yapılmasına, II. Nikolay da vatandaş statüsünde sayılmadıkları için askere alınmayan müslümanlardan gönüllü birliklerin oluşturulmasına izin verdi.

Rusya'nın yenilgisiyle sonuçlanan Rus-Japon savaşı (1904-1905) ve ardından mey-

dana gelen 1905 I. Rus İhtilâli büyük değişikliklere yol açtı. Rusya müslümanlarının önde gelen temsilcileri 1905-1917 yılları arasında dinî, siyasî ve içtimai haklar elde etmek üzere toplantılar düzenleyip önemli kararlar aldılar (bk. MÜSLÜMAN KONGRESLERİ). Bu dönemde *Ülfet*, *Nur*, *Vakit*, *Şûrâ*, *Ahbâr*, *Beyânülhak*, *Yıldız*, *Kuyaş*, *Kazan Muhbiri*, *An*, *Turmuş*, *İdil* gibi çok sayıda yayın organı ve yeni usulde eğitim veren okullar açıldı; özellikle Kırım'da Gaspıralı İsmâil tarafından başlatılan usûl-i cedid mektepleri ülkenin her tarafına yayıldı. Müslümanların gelişmesinden rahatsızlık duyan hükümet 1911'de bazı okulları ve gazeteleri kapattı; pek çok aydını pantürkizm ve panislâmizm suçlamasıyla sürgüne ve hapse gönderdi.

1917 Ekim İhtilâli'nden sonra Lenin, "doğunun ezilen halklarına tam özgürlük verileceği" vaadiyle müslümanlara yönelik dostça bir politika başlattıysa da bu politika 1923'te Mîr Said Sultan Galiyev, Turar Rızıklov ve Feyzullah Hocayev gibi müslüman-komünist liderlerin Stalin'e karşı gelmesi yüzünden dramatik bir krizle sona erdi ve bu kriz birkaç yıl sonra binlerce müslüman aydının idama ve sürgüne gönderilmesine yol açtı. II. Dünya Savaşı'na kadar süren bu kıyımın ardından savaş sırasında Almanlar'a yardım ettikleri bahanesiyle Karaçay-Balkarlar, Ahıska Türkleri, İnguşlar, Çeçenler ve Kırım Tatarları gibi sayıları yüz binleri bulan Türk ve müslüman halkları topluca Sibirya ve Orta Asya'ya sürgüne gönderildi. Bunların bir kısmı ancak Stalin'in ölümünden sonra eski topraklarına geri dönebildi; bazıları ise bunun için hâlâ uğraş vermektedir.

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği döneminde izlenen din karşıtı politika sebebiyle İslâm'a ve diğer dinlere karşı acımasız bir mücadele yürütüldü. Müslümanların dış dünya ile ilgileri tamamen kesildi. Hac ziyaretleri yanında Şiir'in İran ve Irak'taki dinî merkezleri ziyaretleri ve yabancı müslümanların Orta Asya ve Kafkasya'ya girişi yasaklandı; hemen hemen hiçbir Sovyet müslümanına yurt dışına çıkma izni verilmedi. Camiler ve Kur'an kursları kapatıldı; okullarda ve okul dışında sistemli bir şekilde dinsizlik propagandası yapılarak müslümanlara dinleri unutturulmaya çalışıldı; vakıf malları devletleştirildi; şeriat mahkemeleri kaldırıldı ve müslüman din âlimlerinin bir kısmı asalak, sabotajcı, Türk, Alman veya Japon casusu gibi suçlamalarla idam edildi, bir kısmı tutuklandı yahut sürgüne gönderildi. Bu dönemde idam edilen, hapse atılan ve

sürgüne gönderilen müslümanların sayısı milyonlarla ifade edilmektedir. 1917 Bolşevik İhtilâli'nden önce 30.000 civarında olan cami sayısı 1960'lı yıllarda birkaç yüze inmişti.

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'nin yıkılmasından sonra Rusya müslümanları asırlardır süren baskı ve zulümden kurtularak özgür biçimde dinlerini yaşamaya başladılar. Rusya Federasyonu bir yandan İslâm Konferansı Teşkilâtı'na gözlemci üye olurken bir yandan da İslâm ülkeleriyle dinî, kültürel ilişkilere girdi. Bu arada hac ziyaretleri serbest bırakıldı. Federasyonun hemen her bölgesinde azınlık olarak yaşayan müslüman ahalî (özellikle Tatarlar) bulundukları şehir, kasaba ve köylerde bir mahalle meydana getirerek cami ve medrese gibi dinî yapılarını inşa etmekte ve tarikatlarına olan bağlılıklarını sürdürmektedir. Nisbeten yaygın tarikatlar Nakşibendiyye ve Kâdiriyye'dir; çok az sayıda da 1862'de Nakşî şeyhi Bahâeddin Vaizov'un Kazan'da kurduğu Vaizovculuğa (Veyselciler) bağlı mürid bulunmaktadır.

Halen Rusya'da yaşayan müslümanların sayısı hakkında birbirinden çok farklı rakamlar verilmektedir. Zira ülkede dine dayalı bir sayım yapılmadığından bu konuda kesin bir rakam vermek mümkün değildir; ancak sayının 15-20 milyon arasında olduğu söylenebilir. Bunların büyük kısmının Sünnî (Hanefî, Şâfiî), 1 milyonun altında bir kısmının Şîî (Ca'ferî) olduğu tahmin edilmektedir.

Günümüzde Rusya müslümanlarının idarî organizasyonu merkez, Avrupa bölümü, Asya bölümü idarelerine ve Müftüler Konseyi'ne bağlı bölgeler olmak üzere dört büyük müftülüğe ayrılmıştır. Avrupa bölümüyle Asya bölümü yöneticileri Müftüler Konseyi'nde çoğunluğu teşkil etmektedir. Tataristan, Başkırdistan, Adıgey, Kabardin-

Balkar, Kuzey Osetya, İnguş ve Dağıstan özerk cumhuriyetleri de Müftüler Konseyi'nin üyesidir. Ayrıca bunlara bağlı dernek ve cemiyetler bulunmaktadır. Müftüler Konseyi halen eğitime devam eden Moskova, Kazan ve Mahaçkale İslâm üniversitelerinin yanında Ufa ve Sibirya'da da birer İslâm Üniversitesi açma kararı almıştır. Ayrıca din görevlisi ihtiyacının karşılanması için müslüman ahalinin yoğun olduğu şehir ve kasabalarda 150 civarında resmî medrese bulunmaktadır. Bu medrese ve üniversiteler merkezî bütçeden herhangi bir pay alamadıkları için maddî sıkıntı çekmekte, sadece yerel hükümetlerin desteği, halkın katkıları ve dış yardımlarla eğitim faaliyetlerini sürdürebilmektedir. Özellikle Özbekistan, Türkiye, Mısır, Suudi Arabistan ve diğer İslâm ülkelerinde eğitim gören öğrenciler de bulunmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

İslam v SSSR (ed. E. G. Filimonov v.dğr.), Moskva 1983, tür.yer.; Azade-Ayşe Rorlich, *The Volga Tatars*, Stanford-California 1986, s. 37-47; *Stratejik Açıldan Sovyet Müslümanları ve Diğer Azınlıklar* (ed. S. E. Wimbush, trc. Yuluğ Tekin Kurat), Ankara, ts. (Yeni Forum Yayınları), s. 303-328; A. Bennigsen – C. Lemercier-Quelquejey, *Sûfi ve Komiser* (trc. Osman Türer), Ankara 1988, tür.yer.; A. Malaşenko, *İslamskoe vozrojenie v sovremennoy Rossii*, Moskva 1998, s. 187-205; Aysulu Yunusova, *İslam v Başkörtostane*, Ufa 1999, tür.yer.; a.mlf., "Başkıriya", *İslam na territorii buşey Rossiyskoy imperii*, Moskva 1998-2003, I, 15-18; *Eski Sovyet Ülkelerinde Etnik İlişkiler ve Sorunlar* (haz. V. V. Amelin v.dğr.), Ankara 2000, s. 86-87; İsmail Türkoğlu, *Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızaeddin Fahreddin*, İstanbul 2000, s. 73-94, 127-191; D. Y. Arapov, *İslam v Rossiyskoy Imperii*, Moskva 2001, s. 19-30; *İslam v kulture Rossii v oçerkah i obrazah* (ed. A. Ermakov), Moskva 2001, tür.yer.; R. G. Abdulatipov, *Sudbi İslama v Rossii: istoriya i perspektivi*, Moskva 2002, tür.yer.; *Musulmane izmenyayuşçeycy Rossii*, Moskva 2002, tür.yer.; R. Muhamedşin, *Tatari İslam v XX veke*, Kazan 2003, s. 31-64; a.mlf., "Tatarstan", *İslam na territorii buşey Rossiyskoy imperii*, III,

100-103; *İslam v sovetskom i postsovetskom prostranstve* (ed. R. Muhamedşin v.dğr.), Kazan 2004, s. 47-66, 138-148, 175-185; *İslam i Musulmanskaya Kultura v Srednem Povolje: İstoriya i sovremennost* (ed. R. Muhamedşin v.dğr.), Kazan 2006, tür.yer.; V. Bobrovnikov, "Dagestan", *İslam na territorii buşey Rossiyskoy imperii*, I, 30-32; T. Uzdenov, "Karaçay", a.e., I, 42-44; F. Asadullin, "Moskva", a.e., I, 71-74; a.mlf. – F. Batırgareev, "Tver", a.e., I, 90-91; D. Azamatov, "Orenburgskoe magometanskoe duxovnoe sobranie", a.e., I, 84-85; A. Halidov, "Sankt-Petersburg", a.e., I, 86-88; C. Meshidze, "Çeçene-İnguşetiya", a.e., I, 105-108; A. Alikberov, "Severnıy Kavkaz", a.e., III, 89-95; M. Farhatov, "Ufa", a.e., IV, 80-86.

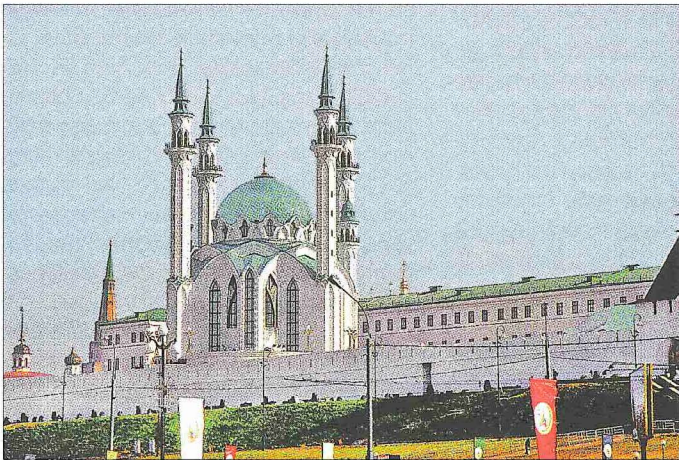

İSMAİL TÜRKÖĞLÜ

V. RUSYA'DA İSLÂM ARAŞTIRMALARI

Rusya'da şarkiyat ve İslâm araştırmaları, 1917 Ekim İhtilâli'ne kadar bu konuda dünyanın en önemli merkezlerinden biri olmasına rağmen diğer Avrupa devletlerinden daha geç başlamıştır. Yapılan ilk çalışma, İstanbul'da yirmi iki yıl yaşamış olan Moldovyalı Kantemiroğlu'nun (Dimitrie Cantemir) I. Petro'nun emriyle yazdığı, İslâm dinini anlatan *Kniga sistima ili Sostoyaniye Muhammedanskiya religiya* adlı kitaptır (Petersburg 1722). Kantemiroğlu, Kur'an'a saldırı niteliğinde olan eserinde Hz. Muhammed'e ve onun öğretisine karşı duyduğu düşmanca hisleri açıkça ortaya koymuş, özellikle İslâm'ı sahte bir din, Hz. Muhammed'i sahte peygamber olarak tanıtmaya çalışmıştır. Onun bu tutumu daha sonra gelenek halini almış ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'nin dağılmasına kadar devam etmiştir.

I. Petro tahta çıktıktan sonra Türkistan hanlıkları, Osmanlı Devleti ve İran'la ekonomik-diplomatik ilişkiler başlattı. Bu ülkelere elçilerle birlikte öğrenciler göndererek Arapça, Farsça ve Türkçe öğrenmelerini sağladı. Bu öğrenciler daha sonra devletin tercüme bürolarında görev aldı. I. Petro, İran seferi (1721-1722) öncesi Kantemiroğlu'na çeşitli Osmanlıca mektuplar hazırlatarak sefer güzergâhında yaşayan müslüman halklara dağıttırdı. Bu mektuplar Rusya'da basılan ilk Osmanlıca metinlerdir. Seferde çıktığında gezdiği Bulgar şehri harabelerinin korunması için tedbirler aldırdı ve orada bulunan yazıtlarla Reş'te bulunan Derbend'le ilgili Farsça bir eseri tercüme ettirdi. Bu sefer sırasında özellikle Kafkasya bölgesinden ve İran'dan çok sayıda el yazması ve etnografik eser toplandı. Daha sonra bu yazmaların Ebûlgazi Bahadır Han'ın *Şecere-i Türkî'si*, Petersburg İlimler Akademisi'nin hocalarından Gottlieb Siegfried Bayer tarafından neşredildi (Leipzig 1732). İran se-

Çar İvan tarafından tahrip edilen Han Mescidi'nin yerine inşa edilen Kul Şerif Camii (Atilla Küntüz fotoğraf arşivi)